TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

AYLIK DERGİSİ

277

SAYI 277 YIL XXIV MAYIS 1986

ABDULLAH TUKAY*

Prof. Dr. Fuad Köprülü

Bu sene bütün Türkler için acı ve felâket yılı oldu... Uzun asırlardan beri saf kanlarımızla yıkadığımız mukaddes toprakları kaybetmek yetişmiyor gibi, birer birer milletin büyükleri de aramızdan çekilip gitti. Halbuki yetim maneviyatımızın bugünkü karanlık semasında, bize teselli ve saadet yolları gösterecek yıldızlar o kadar çok doğmuyor. Bosfor kıyıları bir Vefik Paşa, bir Ahmed Midhat yetiştirmekte ne kadar tamakâr ise, İdil boyu da bir Abdülkayyum, bir Tukay meydana getirmek ondan daha feyizli değildir. Bu yoksulluğu gidermek ve istikbale büyükler hazırlamak istersek, bari ölülerimizin matemini tutmayı bilelim.

Mazlum İdil'in beyaz ve nihayetsiz bir kar denizine benzeyen soğuk havasındaki ırkdaşlarımız, öyle görüyorum ki, ölülerine bizden daha sıcak, daha samimî bir ağuş açıyorlar. Büyük şairleri Abdullah Tukay'a karşı şimalî Türk matbuatının, Türk erbâb-ı fikr ve kaleminin, bilhassa genç erkek ve kızların gösterdikleri muhabbet, merbutiyet Volga boyunda İstanbul'dan daha fazla millî bir vicdan mevcut olduğunu anlattı. Gazeteler, risaleler haftalarca, aylarca Tukay'dan, Onun hayatından, asârından bahsettiler; idarehanelere her yerden binlerce taziye telgrafları geldi; şairin matbu eserleri kâmilen satılıp bitti; hattâ Tukay namına bazı asâr-ı hayriyyeye bile teşebbüs olundu... Millî bir vicdan varlığını bunlardan daha vâzıh gösterecek bir şey yoktur. Duyan ve hisseden binlerce kişiden mürekkeb bir matem mevkibi millî şâirlerinin cesedine çiçekler, ruhuna fâtihalar hediye ederken, artık Türklerin de medeniyet ve insanlık yoluna girmiş olduğunu ispat ettiler.

Büyük İslâm mütefekkirlerinden "Musa Efendi Bigiyef" Tukay'ın vefatı münasebetiyle ahîren neşrettiği bir makalede, şimal Türklerinin şu son yirmi beş senelik terakkiyatını pek canlı iki misâl ile gösteriyor :

Rusyadaki Türklerin ilk millî intibah mübeşşirlerinden üstâd Şehabettin Mercanî yirmibeş sene evvel seksen yaşında vefat ettiği zaman, kimse ehemmiyet ver-

(*) Büyük Kazanlı Tatar şairi Abdullah Tukay'ın (1886-1913) doğumunun yüzüncü yılı dolayısiyle, üstad Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün 1913'te "Türk Yurdu" dergisinde (yıl II, sayı 16, s. 497-515) çıkmış olan makalesini aynen dercediyoruz. Şairin ölümü üzerine yazılmış olan bu makalede metnin aslında hiç değişiklik yapılmamış, ancak "Tukayef" şeklinde geçen şairin soyadı "Tukay" şekline sokulmuş ve bir paragraf çıkarılmıştır. Arap yazısından Türk alfabesine çevirme işi, İstanbul Türkiyat Araştırma Merkezi uzmanlarından Tûba Çavdar Hanım tarafından yapılmıştır.

memiş, cenaze merasimi fevkalâde basit olmuş, hattâ bazı cahil müderrisler, "dinsiz şâirin cenazesine gitmeyiniz" diye tenbihatta bulunmuşlar; Musa Efendi bu hatırayı teessürle anlattıktan ve bu son tezahürat ile mukayese ettikten sonra: Şair öldü, lâkin millet dirildi, nida-i mesudunu izhar ediyor. Fakat muhterem fazılın bu hususda şimal Türklerine tevcih ettiği ağır bir muâheze vardır ki muhikk: "Bu sene İslâm dünyası en müthiş musibetlere uğradığı, milletin haysiyeti, izzeti kaybolduğu halde, onlara hiç müteessir olmayıp alalâde bir adama matem tutmak eğer taklid ise manâsız, ciddî ise-milletin diğer hususlardaki kayıtsızlığını göstermek itibariyle fecidir; sonra genç şair berhayat iken hiç ehemmiyet vermeyip sefaletine aldırmayanlar, onun vefatından nasıl müteessir olabilirler?". İşte iki elim sual ki bilhassa birincisi bizim Rumeli felâketlerimize teallûk ettiği cihetle kalbimizi daha çok yakıyor... Türkler birbirlerinin saadet ve felâketine şimdiye kadar tamamen lâkayd kaldılar, birbirlerini hiç düşünmediler, bilmediler, anlamadılar. Fakat bari bundan sonra ırkdaşlık rabıta-i maneviyesini öğrenseler ve medeniyet hayatında beraber yürüseler ne olur. Felâket ve hüsran zamanlarında milletler de insanlar gibi, teselliye muhtaçtırlar; böyle zamanlarda beraber dökülen gözyaşları kavî ve unutulmaz bir kardeşlik rabıtası teşkil ederler.

Şimal Türklerinin büyük şairi Abdullah Tukay, henüz yirmi beş, yirmi altı yaşlarında iken, karanlık bir hastahane koğuşunda sefalet ve yoksulluktan terk-i hayat edince, Volga kıyılarından Karadeniz yalılarına kadar umumî bir matem feryadı koptu. Millî şairlerinin bu kadar genç bir yaşta ölüp gitmesi, daha pek yeni doğmuş olan şimalî Türk edebiyatı için telâfi edilemez bir felâketti: Binaenaleyh matbuatın, fikir ve kalem erbabının, genç neslin bu felâket karşısında derin bir yeis ve matem göstermeleri, onların büyük şairlerini hiç olmazsa ölümünden sonra takdir ettiklerini anlattı.

Tukay'ın vefatı, İstanbul fikir ve edebiyat âleminde âdeta lâkaydane karşılandı: Halka ve münevverlere Türk milliyeti esaslarını telkin için çalışan Türk Yurdu ile Türk Ocağı istisna edilirse, matbuat ve erbâb-ı tahrir ve tefekkür bu mühim hadiseye bigâne kaldı, denilebilir. Yevmî gazeteler bir kaç satırlık tâziyetâmiz şeyler yazdılar. Yalnız "Tasvir-i Efkâr" ile "İslâm Dünyası" "Tukay'a bir kaç sütun tahsis ettiler. Bunun esbâbını uzun uzun aramaya hiç hâcet görmüyorum: Karilerin muharrirlerin henüz millî bir vicdandan mahrum olmaları, Türklük âlemindeki hadisatı lâyık olduğu ehemmiyetle takip etmelerine bir mani teşkil ediyor. Musa Efendi'nin şimal Türkleri hakkındaki muâhezelerini biz burada cenup Türkleri için de tatbik edebiliriz. Fakat Türklüğü anlamayan ve ekseriyet karşısında adedi, şayan-ı hayret bir surette çoğalan genç zinde, milliyetperver yeni bir nesil var ki, Türklük âlemindeki her hâdiseyi bütün vicdanlarıyla takip ediyorlar: Daha doğrusu etmeye başladılar. Ve işte "Yurt" bu nüshasını o temayülün bir nişanesi olmak üzere çıkardığı gibi, ben de bu satırları onların bir mümessili sıfatıyla yazıyorum.

Tukay'ın hayatı ve asârı hakkında ciddî mütalâalar yürütebilmek için, itiraf edeyim ki hemen hiç salâhiyetim yok. Şimal Türklerinin fikrî ve edebî hareketlerini pek az zamandan beri takibe başladığımız gibi, şimal lehçesiyle de henüz yeni yeni istînâs ediyoruz. Binaenaleyh bu mühim mevzunun cidden salâhiyettar bir kalem tarafından yazılmasını çok temenni ederdim; fakat mücbir bir takım sebepler bu şekil vazifeyi şimdilik bana tahmil etti.

Abdullah Tukay'ın yirmi beş yirmi altı seneden ibaret olan hayatı baştan başa acı sefalet sahnelerinden ibarettir, denilebilir. Baba sevgisi, ana şefkati, âile terbiyesi gibi her çocuğun ruhunu ısıtan, insanda en tatlı hatıralar bırakan saadetler zavallı şair için tamamiyle meçhul kalmıştır. Üvey babalar, yabancı aileler yanında, kendisini sevip okşayacak, gözyaşlarını şefik ellerle silecek ruhlardan mahrum bir halde büyüdüğü için, Tukay'ın kalbinde hususî sevgilere karşı bir boşluk hâsıl olmuş ve ileride o boşluğu milletinin sevgisiyle doldurmuştur. Hayatında şahsî saadetler olmadığını nefsinde pek acı bir surette tecrübe eden bir şairin hodperestlikle hiç alâkadar olmaması ve yalnız, yalnız milletini düşünmesi pek tabiîdir.

Tukay "İsimde kalğanlar: Hatırımda kalanlar" namındaki otuz sekiz kırk sahifelik mensur bir eserinde hayatının ilk safahatını sade, basit lisanıyla müessir bir tarzda anlatıyor. Bu eserin ikinci kısmı yazılıp çıkmadığı için maatteessüf şairin son seneleri hakkında müdevven ve mazbut malûmata mâlik bulunmuyoruz. Yalnız yevmî gazetelerde, risalelerde, bu senelere müteallik bir çok hâtırat intişar ettiği cihetle onlardan bu hususta istifade etmek mümkün oldu.

Abdullah Tukay milâdî bin sekiz yüz seksen altı senesinde Kazan civarında "Kuşlavıç" karyesinde doğmuştur. Pederi Mehmed Âlim Molla oğlu Mehmed Arif Molla on dört, on beş yaşlarında Kaşgar medresesine gidip tahsil ettikten sonra köyüne avdet etmiş ve Molla olmuş alelâde bir adamdır. Arif Molla, ilk zevcesi öldükten sonra "Üçili" karyesinden Ziynettullah isminde bir kimsenin kızı olan "Mahdude" yi almış ve bu izdivaçtan Abdullah Tukay meydana gelmiştir. Şairin bedbahtlığı doğar doğmaz kendini gösterdi: Henüz beş aylık iken babası öldü. O zaman Arif Molla'nın baba ve anası çoktan vefat etmiş olduğu için, anası yetimle beraber yalnız kaldı. Fakat biraz sonra validesi Memdude "Sasna" karyesi imamına varınca, yetim aynı zamanda öksüz kaldı: Onu Şerife isminde fakir bir kadının yanına bıraktılar. Abdullah orada sefil ve kimsesiz bir hayat geçirmekte olduğu esnada, tahminen teehhülünden bir yıl sonra, validesi çocuğunu yanına getirtti. Talihsiz çocuk anasının cenah-ı şefkati altında uzun müddet kalamadı: "Sasna" ya vürudundan biraz sonra validesi vefat edince, üğey pederi onu "Üçili" ye, ölen validesinin ailesi yanına götürdü. Fakat bir çok çocuklara mâlik olan bu fakir ailede Abdullah'a kim ehemmiyet verirdi! Oradaki yoksul, garip hayatından şair yalnız iyi bir hâtıra, Sacide abla isminde küçük bir kızın hâtırasını saklamıştır!

Bu aile derin bir fakr-ü sefalet içinde bulunduğu için Abdullah'ı oradan geçip Kazan'a gitmekte olan bir adama vermeye mecbur oldular; O da çocuğu Kazan'a götürüp Piçen Bazarı'nda Mehmed Veli isminde birine verdi. Şair, bu adamla zevcesi Azize'den az çok muhabbetli bahsederek, hâtıratında onlardan "ana, baba" diye bahsediyor; fakat bu devirlere ait olan hâtırat az çok perde-i ibham altında kaldığı cihetle, şairin gerek bu vakayı, gerek Mehmed'le Azize'nin hasta olup "biz ölürsek bu çocuğun hali ne olur?" mülâhazasına tebaan kendisini tekrar "Üçili" ye getirdiklerini, sonra oradakilerin kendisini evlâtlığa vermek üzere civar köylere haber verdiklerini hep mazi-i naklî sigasıyla anlatmaktadır. Esasen "Hatırımda kalanlar" okunacak olursa, bundan sonraki vekayinin şairin hafızasında vâzıh bir surette mevcut olduğu tarz-ı tahrirden pek kolay anlaşılabilir.

Tukay "Üçili" de uzun müddet durmadı; o civardaki "Kırlay" köyünden Sadi isminde hal ve vakti yerinde, âlicenap bir adam onu evlâtlığa alıp götürdü. Sadi'nin

Sacide ve Sabire isminde iki kızı, oldukça iyi kalpli bir zevcesi vardı. Tukay burada geçirdiği hayatından ve bilhassa Sadi'nin ulüvvücenabından hâtıratında hürmet ve muhabbetle bahsediyor. Bilhassa Üçili'deki hayat, fakr-ü sefaletten kurtulup burada az çok müreffeh bir hayata nail olması, talihsiz çocuğu çok mesud etmişti. Fakat her lâhza-i istirahatında kendisini mutlaka tâciz eden talihsizlik bu sefer yine kendini gösterdi: Bir sabah yatağında yatarken, kulağına "Sabire ablan öldü; sen halâ uyukla dur!" feryad-ı dehşeti geldi; birkaç gün sonra da Sadi'nin zevcesinin kocasına hitaben bu felâketi kendi şeametine atfettiğini duydu. Âlicenap adam bu gibi şeylere ehemmiyet verenlerden değildi; fakat Abdullah artık her münasebetle kadıncağızın şeamet isnadlarına maruz kalıyordu.

O kış Abdullah'ı mektebe başlattılar. Köy imamı Fethürrahman Molla'nın haremi kızlarla beraber Abdullah'ı da okutmaya başladı. Zeki çocuk o kış elifbâyı ve biraz da iman şartlarını okuyup öğrendi. Bu senenin yazı Abdullah'ın hatırasında belki en mesud zamanlardan biri oldu; şâir hâtıratında, bu çiçekli mevsimi bütün güzellikleriyle, âdeta müştakâne tasvir ediyor. Bu yaz Sadi'nin "Sadrettin" isminde bir çocuğu oldu. Mektep vakiti gelince, Abdullah'ı erkek mektebine verdiler, O artık "Kesikbaş okuyor, hattâ iyi çalıştığı için, tenbel şakirdlere ders bile okutuyordu. Abdullah Sadi'nin yanında iki sene kadar durdu; o müddet zarfında Sabire'den başka Sacide de öldü; Sadi'nin ayağı aksamaya başladı. Kadıncağız bütün bu felâketleri, hiç alâkası olmadığı halde zavallı öksüze atfediyordu.

Bir sonbahar günü Abdullah "Risale-i Azize" okurken "Bedrettin" isminde Kuşlavıç'lı bir adam geldi, o esnada evde olmayan Sadi ile zevcesini çağırdıktan sonra, onlara çocuğu almak üzere geldiğini söyledi: "Ben Kuşlavıç'lıyım, bu çocuk köy imamımızın çocuğudur. Biz onu kaç seneden beri arıyor, nerede olduğunu bilmiyorduk. "Cayık" kazasında onun halası ve halasının kocası var; istiyorlar; ben şimdi O'nu alıp götüreceğim." Üç senedir kemâl-i şefkatle bakıp büyüttükleri bir çocuğu vermek, Sadi'ye de zevcesine de pek ağır geliyordu; binaenaleyh uzun uzun ısrar ettiler; fakat Bedrettin biraz tehdid edince ister istemez çocuğu ona teslime mecbur oldular; ve Abdullah'a "Bizi unutma. Bizi unutma!" diyerek veda ettiler. Artık akşam olmuş hava kararmaya başlamıştı...

Yolda Üçili'ye uğradıktan sonra Kuşlavıç'a Bedri'nin evine geldiler. Onun Ayşe isminde güçlü ve kuvvetli bir zevcesi, Kemalettin namında on dört yaşında bir oğlu ve Kâşife adlı on iki yaşında bir kızı vardı. Köyün oldukça zenginlerinden olan bu adamın evinde bulunduğu müddet zarfında Abdullah eline geçirdiği "Fevakih el-Cülesa" yı okudu, kışın da köy mektebine devam etti. Abdullah gerek malûmatı gerek sufiliği itibarıyla Molla oğlu olduğunu isbat ediyordu. Hattâ bir defa köy muteberanından "Sadık" isminde biri, kendisine sarhoş iken selâm verdiği için selâmını almamış, sözüne cevap vermemişti. Sebebini sordukları vakit: "Sarhoşa selâm verme, hem verse o sen alma" beytini okumuştu. Nihayet, kış esnasında Onu Kazan'a götürüp, oradan on sekiz günde "Cayık" kasabasına isâl ettiler.

Hâtıratının ilk cüzü burada bittiği için, bundan sonra şairin nasıl bir hayat-ı hususiye imrar ettiğini lâyıkiyle bilmiyoruz; aile hayatının bu meçhuliyetine karşı, yalnız hayat-ı tahsiliye ve tahririyesini tasvir ile iktifa etmek mecburiyetindeyiz.

Tukay, "Cayık" kasabasına geldikten "1906" senesi nihayetine kadar "Medrese-i Mutüye" de tahsil etti. Efkâr-ı ahrârâne ve terakkiperverâne perverde et-

mesinde, milliyetperverliğinde, hülâsa hayat-ı fikriyesinin tarz-ı tekâmülünde bu medresenin pek büyük tesiri olmuştur. Mısır'da tahsil etmiş "Mutiullah" Efendi isminde yeni fikirli bir müderrisin taht-ı idaresinde bulunan bu mahalle Rus gazeteleri, Türk ve Arap gazeteleri geliyor, şakirdler ve bilhassa Abdullah Efendi onları kemâl-i merak ile takip ediyorlardı. 1902-1903 senesi zargında medreseye İstanbul'da okumuş zeki, hüsn-ü ahlâk sahibi, tab'an şair, hür fikirli bir talebe geldi. Onun tesiriyle Tukay Türk roman ve şiirlerini, Ruslardan "Puşkin" ve "Lermontof" un eserlerini kemâl-i zevk ve merak ile okuyordu. Medrese-i Mutiiye'de beş altı ay kalan o şakirdden, Tukay daima hürmet ve muhabbetle bahsetmiştir.

"1905" senesi, şimalî Türk edebiyatının en feyizli tezahüratı başladığı, Kadı Rızaüddin bin Fahreddin'in "Selime"sinin tarih-i intişarı olan "1895" hareketi mesud mahsuller verdiği esnada, "Fikir" gazetesinde "Mujik yukusu" namında Rusçadan mütercem bir şiir altında "Cayık şehrinde Medrese-i Mutüye talebesinden Abdullah ibn Mehmed Arif Tukayef" imzası göründü. Müstesna bir şâirin mahsul-ü iktidarı olan bu şeyler, yavaş yavaş, sair yüzlerce eser arasından ayrılmaya, yükselmeye "Abdullah Tukay" namı dillerde bir edâ-i hürmetle yâd edilmeye başlamıştı. "Nur" da, "El asrü'l-cedid" de mütemadiyen görülen eserler, genç şaire pek mümtaz, pek yüksek bir mevki-i şeref kazandırıyor, bir çok gazetelerde, risalelerde onun şiirlerine tesadüf olunuyor, Kazan'da basılan Mecmua-i eşarları herkes ve bilhassa gençler tarafından kapışılıyordu. "Muhammediye" ve "Envârü'l âşıkîn" gibi eserlerin tesiriyle ibtida Osmanlı lehçesiyle şiirler yazan Tukay, yavaş yavaş halk lehçesine yaklaştı; lisanından Arabî ve Farsî kelimeleri attı; bu suretle daha büyük bir ekseriyete hitâb etmeye muvaffak oldu.

Tukay hayatını temin edebilmek için daha genç yaşında cidal-i maişet sahasına atılmış, Uralski de, sonraları Kazan'da muhtelif gazetelerde çalışmaya, ağır işler görmeye mecbur olmuştu. Gazetecilik hayatı, bilhassa müntesiblerini pek müşkül beslediği yerlerde, sefahat ve sefaletin, intizamsız maişetin en büyük saikidir. İşte Tukay da bunun kurbanlarından oldu. Vücudunu tahrib eden, kemiren hastalığa karşı, uzun bir devre-i istirahat icab ederken, yoksulluk, fakirlik Onu hastahane döşeklerine düşürünceye kadar çalışmaya mecbur idi... Tukay'ın kendisini nasıl bir akıbet beklediğini bilerek, mazlum ve yas-âlud hastahane köşelerinde ölüme intizar etmesi ve kendisinden her dakika uzaklaştığını gördüğü hayata müteneffirane şehkalar göndermesi ne feci bir cilve-i talihdir.

Şimal Türklerinin büyük şairi, Kleçkin hastahanesinin bir köşesinde, nisanın ikinci günü sözlerini âlem-i hariciyeye kapadı... Bu elim haber şehre yayılınca derhal erbâb-ı ilm ve tefekkürden ve tabi'lerden mürekkeb on kişilik bir heyet teşekkül etti, o gün ve ertesi gün heyet-i içtima ederek nisanın dördünde icra edilecek cenaze merasimini kararlaştırdı ve her tarafa haberler gönderildi. Millî büyük şairin cenazesi milletin parasıyla kalkmak icâb ettiği cihetle, merhumun beş yüz ruble kadar nakit müterakimesine hiç dokunulmadı ve milletin ianesiyle lâzım gelen para tedarik olundu. O gün hastahanede merhumun öldüğü odada genç şakirdler Kur'ân okuyor, birçok halk sevgili şairlerinin cesedini son defa olarak ziyaret ediyordu.

Ertesi gün, şimal Türklerinin millî tarihinde mühim bir gün oldu. Sabahleyin çıkan gazeteler siyah çizgiler arasında büyük şairin haber-i vefatını yeis alûd sa-

tırlarla ilân ediyor, gazete idareleri ve kütüphaneleri cenaze merasimi münasebetiyle kapalı bulunuyorlardı. Cenaze ba'del zuhur saat birde hastahaneden kalkacaktı. Bunu bilen halk daha saat ondan itibaren gelmeye başlamışlardı. Nihayet saat birde Kur'ân âyetleri ve tehliller arasında cenaze hastahaneden çıktı. Şair gazete ve kütüphanelerin, kulüplerin, talebelerin, artistlerin ihda ettikleri beyaz çiçek demetleri arasında sakin ve lâkayt, solgun yatıyordu. Demetlerin üstünde muhtelif bir çok şeyler, hatta Turkay'ın bazı parçaları yazılmıştı.

Cenaze namazını müteakib, cenaze binlerce kişiden mürekkeb mühib bir mevkible merkad-i ebedîsine getirildikten ve ayât-ı kerim okunduktan sonra, tabutun üzerindeki çiçekler oraya vaz' edildi. Nihayet Abdullah İsmetî, Fahrelislâm Agi, Şeyh Attar İmanay, İlmüddin Şeref Efendiler tarafından merhumun büyüklüğüne, milletine olan hizmetlerine dair nutuklar, dualar irâd olundu. Hazır bulunan genç kızlar, kadınlar, ihtiyarlar, mektepliler, mollalar, büyük şairlerinin ruhuna fatihalar ithaf ederken, bütün kalplerden bu vakitsiz ziyadan mütehassil umumî bir yeis ve elem ceryanı geçiyordu.

Şimalî Türk ediplerinden Ayaz İshakî Efendi, bir konferansında, şimaldeki arkadaşlarımızın genç ve zinde edebiyatından bahsederken, mensur eserlerde başlıca üç vasf-ı farik mevcut olduğunu söylemişti: Demokratlık, çarpışma, mesleğe hizmet. Ben bu mütalâyı şimal Türklerinin manzum eserlerine de teşmil edeceğim. Abdullah Tukay'ın bütün şiirlerinde, esas itibariyle bu üç vasf-ı farik derhal göze çarpıyor. O şiirlerini, "Miyau Bike" de "İnci Bürtükleri" nde olduğu gibi ya çocuklar için yazar; yahud avâma hürriyeti, insaniyeti, serbest-i nisvanı, milliyetperverliği telkin maksadıyla terennüm eder; bazen de "Piçen pazarı"nda, "Usûl-i kadîmci" de görüldüğü gibi cahil ve mutassıb mollalarla, millete iyiliği dokunmayan zenginlerle alay etmek gayesini gözetir. Denilebilir ki, Abdullah Tukay'ın mezâyâ ve nevakısı, şimal Türk edebiyatında müşterek olan mezâyâ ve nevakısdan başka bir şey değildir.

Abdullah Tukay'ın tekâmül-ü fikrîsinde, eserlerinin esas ve üslûbunda başlıca iki tesir nazara çarpar: Evvelâ eski usûl-ü tahsilin yadigârı olan, "Muhammediye" lerin, "Envârü'l âşıkîn"lerin tesiratı, saniyen Rus ulûm ve edebiyatının "Puşkin"in "Lermontof" un nüfuzu. İlk tesir lisanda, tarz-ı ifadede ,ikinci tesir ise efkârda, suret-i tefekkürde meşhuddur. Şairin intihab ettiği vezinler ve bilhassa ilk eserlerinin uslûbu, İdil boyunun klâsik kitabı olan "Envarü'l âşıkîn"e çok yakındır :

Şiire çok ettim heves kalbim ile canımla ben
Çünkü ettim iftirak canımla cananımla ben
O güzel aşkında eşar söylemeyi halisen
Kendime mûnis edindim kalb-i giryanımla ben
Oldu yar ağyare yar hem oldu kalbim tarumar
İşte yazdım şiirimi gözden akan kanımla ben

Lisanının aruz veznine uymaktaki acemiliği ve bunun neticesi olarak imalelerin, zihafların kesreti, edebiyatımızın Âşık Paşa'dan sonraki devrelerini hatırlatıyor. Fakat Tukay uzun müddet Osmanlı lehçesiyle şiir söylemekte devam etmedi. Rus edebiyatının tesiriyle Şimalî Türk mütefekkirlerinin hemen kâffesinde mevcud olan demokratlık efkârı, halka doğru gitmek, onun lisanını kullanmak temayülleri

Tukay'da da kendini gösterdi. "Bir Tatar şairinin sözleri" manzumesinde yazmış olduğu veçhile, "Puşkin" ile "Lermontof" dan ibaret almış, asıl halk lisanını kullanmaya, millete hitap etmeye başlamıştı. Birinci divanda mevcut olan "Şair ve Hatif, Aşk bu ya, Gönül, Ey kalem, İftirak sonunda, Derdmend değil miyim, Terbiyetü'l etfale, Puşkin'e, Japonya'yı Müslüman edecek ulema nerede" gibi eserlere işte bu esbabtan dolayı diğer divanlarda daha az tesadüf edilir.

Daha ilk saha-i tahrire çıktığı zaman "bütün efkârının gece gündüz milletine aid olduğunu, millet ve milliyetini cihana değişmeyeceğini, millî şair olmaya niyet ettiğini" söyleyen Tukay, o zamanlarda bile Rus avam edebiyatından, müjik'i kral addeden adamların efkârından mülhem olduğunu göstermişti. Hayatında hattâ bir buse-i şefkate bile nâil olamadığı için şahsî zevklerin mevcudiyetine kail olmak istemeyen bu âlicenap şair "Lezzet ve tat nerede" namıyla yazdığı manzumede hakikî bir halk şairi olduğunu bütün vuzuhuyla ispat ediyor: Zevk ve saadeti bir çok güzel şeylerde, aşk ve vuslatta, âb-ı hayat içmekte, lâkayd-ı mestanede, bir kavme baş olmakta, hükümdarlıkta, izdivaçda, serdarlığın kanlı zaferlerinde aradıktan sonra, nihayet onu millete hizmet etmekte buluyor.

Hayatta hiçbir şahsî saadet aramayarak, yalnız milletin felâketleriyle müteessir olan bu genç şair ferdî hodbinlikten o kadar baiddir ki, asla sanatkârlık noktalarına riayeti düşünemez; ve kendisine gaye olarak kabul ettiği millete hizmetten başka bir şey dimağını işgal etmez. Onun halk lisanını kullanması sırf bu hizmet emelinden ileri gelmiştir.

Tukay, milletinin tealisini düşündüğü için, ona mani olan her şeye hücumdan, usûl-ü kadimcilere şiddetle saldırmaktan, cahil mollaları tahkir ve tezyifden çekinmedi. "Mescidleri pazar yapıp avama i'mâl satan, ukbayı dünyaya satarak bakkallık eden, eski Yahûdi kıssalarını halka din diye gösteren, fedakârları ahâliye dinsiz bildiren, cahil softalara "Yeter insaf edin artık gerek insaf hayasızlar" hitabını fırlatmak; "Kafes arkasında, çarşaf altında insanlıktan uzak birer mevcude benzeyen" kadınların hürriyetini istemek genç bir şair için mühim bir şecaat-i medeniye demektir. Böyle hareket eden bir adam mutassıpların tahkirlerine, tecavüzlerine, dinsizlik ithamlarına tahammül etmeye mecburdur. Fakat Tukay milleti için herşeye katlanacak kadar kuvvetli ve fedakâr bir şahsiyetti; "Ey kalem" namındaki manzumesinde "Avrupa'yı arş-ı âlâya kadar yükseltip bizi niye ferş-i ednâya düşürdün? Milletin bu hali Kitab-ı Hikmet'te yazılı mı? Onun ömrü böyle zilletle mi geçecek?" suallerini sorduktan sonra :

Bakma hiç kes hatırına, milletin derdine bak
Beddua, yavuz duaya her zaman asma kulak
Ey kalem senden gelir hep bahtımız, ikbalimiz
Beklenir dört göz ile lûtfunda istikbalimiz
Geçmesin karanğılıkda mahımız hem sâlımız
Gafiliz biz, cahiliz! Vay halimiz vay halimiz
Her taraf müslimleri birbir ederler ah-ü vah
Ne sebeble geldi bizge böyle bir baht-ı siyah
Eyle yardım bizge her dem ey kalem kıl merhamet
Ref' olunsun cümle hasret fakr-u hakr-u meskenet.

nidasıyla erbab-ı kalemin nasıl metin ve asîl bir meslek takip etmesi lâzım geldiğini gösteriyor. Kezalik "Muharrire" namındaki şiirinde etrafından yükselecek gü-

rültülere, itirazlara ehemmiyet vermemek ve ancak istikbalin takdirini düşünmek icap ettiğini söylüyor: Ey muharrirler, sana dinsiz derlerse aldırma. Sana zehir verenlere sen bal ver. Cahilin seni medhetmesini istiyorsan, hemen mescide git, münafıklık et, amel sat; o vakit kimse sana dehri demez." Bu doğru ve serbest tarz-ı tefekkür aynı zamanda çok âlicenabânedir... Hakikî millet hadimleri hodperestlikten ne kadar yüksek kalıyorlar. Biz en büyük ve fedakâr millet hadimi sandığımız kimselerin şahsî menfaatler uğrunda, millete, milletin felâketlerine lâkayd kaldığını pek çok gördüğümüz için, bu necip Türk şairinin gösterdiği büyüklük karşısında hayretle karışık bir hürmet duymaktayız. Tukay Kültigin sütunlarında mahkuk gördüğümüz fedakârlık, ve milletperestlik uknumlarına fert-i riayetle hakikî bir Türk çocuğu olduğunu gösteriyor.

Tukay milletine yeni bir ruh, yeni bir hayat vermek için uğraşırken, uğradığı hücumlara yalnız tahammülle iktifa etmiyor; onun genç ve zinde ruhu mollaların cehaletiyle, akılsızlığıyla istihza edecek, kendi dindarlığına tecavüz edenlere gülecek kadar geniş ve şetaretlidir. Çünkü bu genişlik ve şetaret kendi ruhundan değil, milletin genç ruhundan yükseliyor. "Mollanın şikâyeti", "Yeni Kesik baş", "Usûl-ü kadimci" cehl ve taassuba karşı keskin, müessir birer hicivdir. Eskiden kendisine hürmet edildiğini, nereye gitse ikram ve itaat gördüğünü, halkda cehalet varken bulanık suda balık avladığını süzişli ve tuhaf bir lisan ile anlatan molla, ulûm-u cihanı, "Kesik baş" ve "Envarü'l-âşıkîn" ve mündemic zanneden bir sınıf sarıklı cühelânın parlak bir mümessilidir. Ayaz Efendi asâr-ı mensureden bahsederken "hâl-i hayatımızın, demişti. sadık âyinesi olan edebiyatımızda bu yeni eski çarpışmasının bütün safahatı görülür; orada kadın meselesi meydana çıkar, kadınların iptal-i hukuku ve muhafaza-i hukuku taraftarları çarpışır. Orada mektep ve medreseler mesaili açılır, usûl-ü kadim ve cedid taraftarlarının kavgaları görülür, orada itikad-ı batıla erbâbı ile ulûm-u müsbet müdafileri müsademe ederler... Hasılı baştan aşağı niza ve müsademattır." Tukay'ın eserleri Ayaz Efendi'nin bu mütalâatından hiç haric kalamaz; Sanatın bir faide-i içtimaiye tevlid etmesi fikrine Rus ve Alman romantikleri kadar münhemin olan genç şair, yazdığı her mevzuda mutlaka amelî bir fayda arar, binaenaleyh, onun şiirlerinde baştan aşağı cidal, münâzaa, hareket, hayat vardır. Tukay'da hissî, şahsî, âşıkâne şiirler yok denilecek kadar nadir ve ehemmiyetsizdir. Esasen ona kıymet veren en büyük şey bu gayr-i şahsîliği, eserlerinin umumî hayata iyi ve sadık bir ma'kes olması, bir kelime ile faide-i ameliyesidir. Sırf sanat noktasından bakacak olursak, o vakit Tukay'a verilecek mevki çok pek çok tenezzül edebilir.

Şiirlerini yazarken, şimalî Türklerin bütün erbab-ı fikr ve kalemi gibi, sanatı hiç hatırına getirmeyen Tukay hayatta tesadüf ettiği bütün inkisarlara, elemlere, bünye-i maddiyesinin nehafetine rağmen hiç nevmîd değildir. Milletinin âlem ve mesâibinden meyus olarak dünyada hakkın adem-i vücubuna kail olan ve haksız dünyada yaşamaktansa, bir an evvel Hakka kavuşmak isteyen bu şair, bedbinliğin yeni yükselen genç bir millete ne zehirli bir gıda olduğunu bildiği için, eserlerinde daima itimad-ı nefs, şetaret, hayat, ümit telkin eder. Esasen bunlar olmayınca, cidal ve münakaşa olmaz, hücum ve muvaffakiyet olmaz. Meselâ bir Rus şairinden tercüme ettiği "Kimden yardım beklemeli" şiirinde insanın ancak kendisinden ayrdım beklemesi lâzım geldiğini anlatır. "Ümit" manzumesinde "Ey fikrimin güneşi, çık, üstünden bulut gitsin." diye feryad eder; "Şakird yahut bir tesadüf"ünde "Allah'ın şakirdler rızkına kefil olduğunu" bir şarklı sufvet mütevek-

kilânesiyle söylemekle beraber, gençlerin millete yegâne ümit addedileceğini, istikbalin parlak olacağını, çalışanların altınla namları yazılacağını söyler. Çünkü bu ümidi şair kendi ruhunda değil, yukarıda söylediğim gibi milletin genç faal ruhundan alıyor. Güle güle, şarkı söyleyerek ölmek, Azraili görürken bile terennüme halel vermeyerek "Biz gidiyoruz, siz kalıyorsunuz" demek ancak bu suretle kabil olur.

Abdullah Tukay'ın eserlerinde Rusya'da pek moda olan müfrit sosyalizm ve anarşizm temayülâtına pek tesadüf edilmez. O parasını milletinin hayrına sarfetmekten çekinenlere şiddetle hücum etmekle beraber fazla bir ifrat göstermiyor. Fikir matbuasını satın alarak gazete çıkaracağız diye Tukay'ı epey müddet iğfal eden meşhur zengin "Murtaza Ubeydullin" için yazdığı şiir bu hususta epey manidardır. Mamafih, ihtiyacını çok çektiği için olacak ki, altına karşı hissettiği derin nefreti saklayamıyor; "Altına karşı" namıyla yazdığı bir manzumede "Ey Rabbim, cihanı gezdim, bundan daha büyük, daha muzır şeytan görmedim, cihan halkı ona kul olmuş, Hakkı görmüyorlar. Zühd, takva, doğruluk, din, Kur'ân, Zebur, Tevrat, İncil hep altın... Ey Allah'ım, yeryüzünden bu melûn madeni kaldır!" diyor.

Genç şair "Puşkin" ve "Lermontof" hakkında, bilhassa Puşkin hakkında gayet büyük bir hiss-i takdir besliyor. Şiller'den, Şekspir'den sonra Osmanlı edebiyatından bazı iktibasatta bulunmakla beraber, en ziyade Rus edebiyatından ve bilhassa Puşkin'den alıyor.

Müfrid bir hassasiyetten, yaratıcı bir muhayyileden mahrum olan Abdullah Tukay'ın şiirlerinde, mevzular yukarıda zikr ettiğimiz gibi mutlaka amelî bir faideyi hâizdir. Kalbin samimî ve gayesiz heyecanları, tabiatın güzellikleri onun eserlerinde hiçbir mevki bulamamıştır. Şairin en mühim, en sanatkârane eseri millî bir efsanenin, orman perilerinden "Şüreli" nin nazmen hikâyesidir. Münekkid Ahmed Zeki Efendi'nin tadkikatına göre bu efsane halkın eski mecusîlik devrinden kalma bir hikâye imiş. Şüreli, ormanlarda bir takım adamları aldatarak uzun ve keskin tırnaklarını koltuk altına sokar, öldürürmüş. Bir defa birisi bu periden daha akıllı çıkarak onun uzun, muhlik parmaklarını kısdırmış. İşte Tukay, halk arasında "Bıltır Kıs" adıyla maruf olan hikâyeyi sadece ve tabiî bir surette, fakat az çok sanatkârâne nazmetmiştir. Yüz otuz mısradan mürekkeb olan bu hikâye beş kısma ayrılmış ve bilhassa ilk kısımlarda şair tabiatın güzelliklerini, ormanın vahşi menazırını, muhteşem büyüklüğünü —şair Sünçeley'in iddiasına göre— şimalî Türk lehçesinin bütün kabiliyetiyle tasvir ve tersim eylemiştir. Ak, kızıl, sarı, yeşil öbek öbek çiçekler, güzel sesli kuşlar, firarî hayvanlarla âdeta ruhanî bir mahiyet alan bu nihayetsiz orman, şimal Türklerinin mazlum tarihine daima ağlayan şair de eski Türk ruhunu ihya etmiş olacak ki, onu tasvir ederken: "Deniz gibi bu ormanın nihayeti görünmüyor. Sanki Cengiz askeri gibi nihayetsiz, hesapsız!" nida-i gururunu izhar ediyor. Umumiyetle barid, gayr-i şahsî duran Tukay'ın "Şüreli" de iyi bir kudret-i tasviriye ile beraber az çok lirizm göstermiş olmasını ne gibi âmillere atfetmek lâzım gelir, bilemem. Herhalde Tukay, bir eser-i sanat olmak itibariyle bundan daha mühim bir şey yazmamıştır. Muallim Ahmet Zeki Efendi bu eser hakkında mektep mecmuasında neşrettiği pek mühim bir makalesinde, muallim "Katanof"un tedkikatına istinaden, İdil boyu Türklerinde, Ruslarda, Finualarda bu tarz efsaneler mevcut olduğunu gösterdikten sonra, eserin şekil ve uslûbundan uzun uzun bahsediyor. Su perileri, orman perileri, deniz perileri bütün akvâm-ı ka-

dime gibi Türklerde de mevcuttur. Hattâ ben Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar gelen Osmanlı şairlerinde bu eski telâkkiyatı gösterecek şeylere epey tesadüf ettim. Tukay bu efsaneyi hiçbir şey, hiçbir hüküm ilâve etmeyerek aynen tasvir etmekle, makul bir harekette bulunmuş, ve bu suretle kendisine yeni ve zengin bir menba'-i ilham bulmuştur. Fakat öyle görünüyor ki bu hususta da Rus sanatkârlarının tesiri mevcuttur.

Şimal Türklerinin bütün muharrirleri, şairleri gibi yalnız halkı, avâmı, köylüleri düşünen ve bunun için yüksek sanata hemen temas etmeyen Abdullah Tukay hakkında serdedilecek tenkidler, bu genç edebiyata umumiyetle teşmil olunabilir. Genç şairin mezâya ve nevâkısı şimal Türklerinin bütün erbâb-ı kaleminde az çok farklarla meşhuddur. Bir defa halk lisanı esas tutulduğu için, Musa Efendi Bilgiyef'in "Halk nazarına bir niçe mesele" de pek muhikk olarak iddia ettiği gibi, lisan dürüst ve saf olamıyor. Kariben ayrı bir makale ile teşrih etmek istediğim bu nokta hakkında şimdilik şunu söylemekle iktifa edeyim ki, her yerdeki Türklerin kendi lehçelerini tahrir lisanı yapmaya kalkışmaları demokratlığa muvafık olsa bile istikbâl nokta-i nazarından muzırdır; bu anarşi, umumî, müşterek, zengin bir ilmî edebiyat lisanının tesisine şiddetle mani olur. Sonra Şimal Türklerinin genç edebiyatı, henüz pek genç olduğu için basit ve iptidaî bir şekildedir; yüksek bir sanat ihtiyacı henüz duyulmamıştır. Fakat lisan ve edebiyat tekemmül ettikçe, tekâmül kanunları muktezasınca tabiî orada da hakikî sanatkârlar, uslûbcular, hülâsa amel-i faideden ziyade binefsihi sanatı düşünecek adamlar yetişecektir. Esasen binefsihi sanatı düşünmek, amelî faideler tevlid etmemek demek değildir. Alman ve Rus romantikleri bu hususta güzel bir misâl olabilir.

Şimal Türklerinin edebiyatında hele nazm gayet iptidaî bir halde bulunuyor. O kadar ki ben meselâ Tukay'ı okurken âhenk-i vezn itibarıyla, lisânın vezn ile adem-i istinâsı cihetiyle kendimi Âşık Paşa Marifetnâmesini okuyor zannettim. Buna bir çare olmak üzere İdil boyundaki meslekdaşlarıma ufak bir tavsiyede bulunacağım. Bizim, aruz vezniyle altı yüz senelik bir münasebetimiz var olduğu halde, onunla lâyıkıyla itlaf edemedik; şimal Türkleri lisanımıza yabancı olan bu vezni kullanacak yerde, millî şarkılarının tabiî veznini yani vezn-i heceyi kullansalar elbet daha makul hareket etmiş olurlar. Bu suret demokratlık efkârına muvafık olduğu gibi sanat ve ahenk itibarıyla da şayan-ı istifadedir. İmale ve zihaflarla dolu dört failâtün vezni, on birli yahut on altılı hece vezninden çok daha âhenksiz, hattâ muharriştir.

Mamafih bütün bunlar, zarurî şeyler, her genç edebiyatın geçirmeye mecbur olduğu intikal devrelerine has kusurlardır. Bu devreleri, genç faal, pür hayat bir surette geçiren "Tukay" gibi büyük ve fedakâr simalar yetiştiren bir edebiyat herhalde çok metin esaslara istinad ediyor demektir. Şimaldeki ırkdaşlarımızın parlak bir istikbal-i medeniye namzet olduklarını gösteren bu alâ'im-i beşaret, meyus ve elemzade kalblerimizi en karanlık felâket günlerimizde bile tenşit etmekte ve bütün musibetlere karşı yıkılmayan azmimizi kuvvetlendirmektedir. Büyük millî şâirleri Abdullah Tukay'ın ziya'elimi münasebetiyle yazdığım şu nâkıs fakat samimî satırları ikmal için İdil boylarındaki ırkdaşlarımıza ay yıldızlı sancak altındaki Türk kardeşlerinin bu kıymettar ziya' münasebetiyle duydukları kalbî teessürleri tebliğ ve ithaf ediyorum.

(Türk Yurdu, Yıl II, sayı 16, 1913, s. 497-515)